

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертационен труд на Пролетина Миркова Робова
на тема „Въплътяването на божества сред будистките дарди в Ладакх:
етно-културологичен анализ“

за присъждане на образователната и научна степен „доктор“
област на висше образование 2. Хуманитарни науки; професионално
направление 2.1. Филология. Езици на народите на Азия, Африка и
Америка (Индийски езици и култури)
СУ „Св. Климент Охридски“, Факултет по класически и нови филологии,
катедра „Класически Изток“

За докторанта и процедурата

През 2014 г. Пролетина Миркова Робова завършва магистърска степен по индийско и иранско културознание и обществознание към катедра „Класически Изток“ във Факултета по класически и нови филологии на СУ „Св. Климент Охридски“. Със заповед № РД 20-1068/07.07.2015 г. на Ректора на СУ „Св. Климент Охридски“ тя е зачислена за редовен докторант в катедра „Класически Изток“ с научен р-л проф. дфн Александър Викторов Федотов. През 2018 г. срокът на докторантурата е удължен (заповед № РД 20-1184/27.07.2018 г.), а по-късно вместо утвърдения научен ръководител (починал) е определен нов научен р-л – проф. д-р Светла Тодорова Къртева-Данчева (заповед № РО 20-11/07.01.2019 г.). По време на докторантурата не са допуснати нарушения, като са спазени всички разпоредби на Закона за развитието на академичния състав в Република България и Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности в СУ „Св. Климент Охридски“.

За дисертационния труд

Дисертационният труд на Пролетина Робова се състои от увод, четири глави, заключение, справка за приносите, терминологичен апарат, списъци на илюстрациите и съкращенията, авторски публикации по темата, библиография и приложение, което включва емпиричните теренни записи на докторантката. Общият обем на дисертационния труд е 481 стр., от които 365 стр. съставят основния текст.

Няма съмнение, че изборът на дисертационната тема е изключително интересен и новаторски в българската културология. Обект на изследване

са будистките дарди в Ладакх (Индия), а конкретен предмет – изучаването на ритуалната практика, свързана с възплътяването на божества. Темата е новаторска, тъй като е почти непроучена в родната наука, а в задграничната културология могат да се открият много „бели петна“ при изследването на различните етнокултурни варианти на споменатата практика и при разчитането на вековните напластявания, вплетени в нейната композиция. Що се отнася до актуалността на дисертационната тема, достатъчно е да се отбележи, че изследваната дардска общност е последната в Индия, която все още съхранява своята традиционна култура, въпреки неизбежното настъпление на съвременния начин на живот. Научноизследователската стойност на дисертационния труд е значима и заради факта, че повечето от цитираните етнокултурни сведения са резултат от поредица лични теренни проучвания на Пролетина Робова, проведени през 2009, 2010, 2011, 2013, 2016 и 2017 г. в три села на будистките дарди в Ладакх.

В Увода (с. 3-20) основната цел на дисертационния труд логично е обоснована в пълното документиране и описание на ритуалната практика за възплътяване на божества, изпълнявана от дардските лхапа и лхамо. От друга страна, заради многостранната специфика на тази практика, докторантката предвидливо диференцира и още четири взаимнообвързани подцели, чиято същност се състои в прецизирането на понятийния апарат и ситуирането на ритуалната практика в контекста на шаманския опит, в проследяването на нейния исторически, културологичен и прагматичен аспект, в изграждането на етнокултурен профил на общността на будистките дарди и в конкретното представяне на ритуалната практика, като се имат предвид нейните традиции и развитие в съвременността.

За разработването на поставената основна цел и подцели стриктно са очертани и отделните изследователски задачи, които следва да бъдат разрешени в хода на изложението. Те са подредени веднъж в зависимост от изброените подцели, а втори път – тяхната последователност е съобразена и със структурата на дисертационния труд.

В Увода подобаващо място е отделено и на избраната методология като сбор от специфични начини на работа. Разбира се, съвсем заслужено на първо място са посочени проведените теренни етнографски изследвания в трите села на будистките дарди в Ладакх. Те включват цяла поредица от методи (например непосредственото наблюдение на ритуалните практики, провеждането на интервюта с носителите на традицията, филмиране на традиционния бит и култура и други), които са част и от методологията на т.нар. говореща или екзистенциална антропология. Известна разлика се

наблюдава само в антропологичния подход, който също поставя в центъра на изследването бита и културата на изучаваната общност, но осмислени през погледа на отделните ритуални практики лхапа и лхамо, докато ролята на изследователя е сведена до теренния запис на техните сведения. Предимството на този подход се съдържа още във факта, че той предпазва особено младия изследовател от неволни грешки, които често се допускат при изучаването на чужди култури. При анализа на отделните културни явления са приложени още методите на т.нар. културен релативизъм, чиито представители също се придържат към твърдението, че една култура може да бъде разбрана правилно само чрез собствените ѝ кодове, без налагането на изследователската оценка. Затова може да се подчертае, че избраната методология от Пролетина Робова може да се разглежда и като принос при разработването на дисертационния труд.

Самостоятелно трябва да се отбележат и направените преводи и транскрипции на обработените емпирични теренни сведения, които определят лингвистичния аспект на дисертационния труд. Както отбелязва докторантката, езикът на будистките дарди в Ладакх е без писменост, а това налага допълнителен филологичен превод на всички събрани материали през хинди. Още тук могат да се отбележат и направените обяснителни бележки, свързани с етимологията и употребата на отделни думи и понятия, както и включенията в приложенията терминологичен апарат.

Същинското съдържание на дисертационния труд е разположено в четири глави. То е структурирано по този начин, за да развие изучаването на практиката за въплътяването на божества сред будистките дарди в Ладакх в теоретичен, хронологичен, етнокултурен и конкретно-ритуален аспект. А това показва и приложението на един интердисциплинарен подход, който осигурява и многостранното изследване на дисертационната тема.

Теоретичният аспект е централен при разработването на първа глава, озаглавена „Шаманският опит – теоретични постановки и проблеми“ (с.20-64). Веднага трябва да се отбележи, че от културологична гледна точка проблемът за шаманския опит е достатъчно сложен и достоен дори за самостоятелен дисертационен труд. Затова може да се посочи, че наличието на тази глава значително повишава не само теоретичната, но и историографската стойност на дисертационната тема, което е видно, ако се проследи нейното конкретно изложение.

Първа глава включва три основни параграфа, които разглеждат обхвата, съдържанието и критиката на понятието „шаманизъм“ (1§), шаманизма и обсебването (2§), както и подходите към интерпретирането на

шаманското състояние на съзнанието (3§). Всеки параграф се отличава и с допълнителна вътрешна структура, която напълно изчерпва поставените проблеми. Ясно открито е становището на Пролетина Робова, която приема дефиницията за шаман на Йохан Райнхард, която според нея е най-балансирана и сравнително най-малко противоречива. Тя поставя в центъра на понятието шаман „човек, който може волево да изпадне в необикновено психическо състояние... за да осъществи контакт със света на духовете от името на членовете на общността си“ (с. 62). От друга страна, Пролетина Робова се обявява и срещу прекомерно широката употреба на производното понятие „шаманизъм“, която затруднява изясняването на различните варианти на шаманската практика. Затова тя приема, че ще се придържа преди всичко към понятията, характерни за езика на будистките дарди, които използват термините „лхапа“ („лхаба“) и „лхамо“ за означаването на ритуалните практики – мъже и жени, а само при необходимост ще използва и определението „шамански“ (с. 63).

Втора глава, озаглавена „Практиката на лхапа и лхамо в контекста на тибетската народна религия“ вече конкретно разглежда споменатата практика в културата на будистките дарди в Ладакх (с. 65-120). Тя започва с „Историческо въведение“ (1§), чиято цел е да разкрие предбудистките корени на ритуалната практика на лхапа и лхамо. В хронологична последователност изложението започва с изучаването на Предимперския период в Тибет преди VII век. Условиата, които предопределят зараждането на споменатата практика, успешно се търсят в специфичните географски и климатични характеристики на Тибет, които обуславят поминъка и вярванията на местното население. Подробно е проследено навлизането на будизма сред тибетските дарди, като акцентът е поставен върху неизбежната асимилация и същевременно реконцептуализация на предбудистките религиозни вярвания и практики. Вторият параграф на главата е посветен конкретно на древната традиция, от която произхожда практиката за възплътяване на божества в лхапа и лхамо. Според Пролетина Робова при нейното изясняване значение има преди всичко съдържанието на термина „бон“, с чиято помощ често се обозначава цялата съвкупност от предбудистки религиозни традиции в културното пространство на Тибет (с. 76). Очертавайки бита и народните вярвания на местното население, тя приема, че тъкмо тяхната взаимовръзка определя и осмислянето на всяка човешка дейност с присъствието и благоразположението на божествата. В случая значение имат божествата лха, които често са възприемани и като праотци на хората. Именно те се възплътяват в лхапа и лхамо, за да помагат, лекуват или предсказват съдбата на хората. На възплътяването на лха е

посветен третият параграф на втора глава, който разглежда целия процес, свързан с трансформацията на ритуалните практики, с етимологията на техните названия, с историографията по проблема, с митологичните и текстуалните препратки, които отразяват живия култ към тях до наши дни. Той е вплетен в доброволното посвещаване на ритуалните специалисти, които преминават през етапите на боледуване, разделяне на лха от де (демоните), обучение и изпитание пред публика. В самостоятелни подточки са описани още инструментите на лхапа и лхамо, както и цялата структура на ритуалния процес, който включва подготовката, призоваването на лха, самия сеанс и изпращането на лха. Следва изброяването и на специфичните техники, чрез които ритуалните практики осъществяват лекуване чрез изсмукване, чрез огън, кадене с хвойна, гадаене, предписване на магични конци със заклинания, които помагат на хората.

Във втора глава самостоятелно място е отделено и на проблема за институционализирането на описаната религиозна практика в системата на будизма. Тук съществено е твърдението на Пролетина Робова за ролята на будизма, който чрез отношението си към ритуалната практика на лхапа и лхамо успява да укрепи позициите си сред местното население (с. 111). Доказателствата се търсят в съпоставката между лхапа и амчи (предимно лечители-монаси), между лхапа и сибирските шамани.

Втора глава приключва с изводите на Пролетина Робова, сред които се открояват тези, които подчертават все още недостатъчното проучване на различните варианти на възплътването на божества в тибетското културно пространство. При будистките дарди в Ладакх проучването е допълнително затруднено и от съвременната геополитическа ситуация.

Трета глава, озаглавена „Етнокултурен профил на будистките дарди в Ладакх“ вече има за цел конкретно да представи будистките дарди като етническа и културна общност (с. 121-243). Тя е структурирана в три параграфа, като всеки от тях е насочен към изучаването на основните етнокултурни маркери, характерни за будистката дардска общност. Първият параграф разглежда понятията дарди и дардски, като водещ в изложението е критическият дискурс. Той включва употребата на термина дарди като етноним и лингвоним, историческите гръцки и римски сведения за тях, препратките в санскритските епоси и пураните, епиграфските паметници, хипотезите за разпространението на дардите, за езика им и за останалите им етноними (брогпа, арийци, минаро, ардеркаро). Изложението е подготвено на основата на наличните изследвания, като то се допълва и от теренните записи на Пролетина Робова особено по отношение на отделните етноними.

Вторият параграф на трета глава представя будистките дарди и пространството, което те обитават. Акцентът е поставен върху техния бит и култура в три села – Да, Дарчикс и Гаркон. Трябва да се подчертае, че при описанието на поминъците, облеклото, храната, дома, махалите на селата, фестивалния терен и светилищата на местното население са използвани предимно теренните записи на Пролетина Робова, които имат изключително значение за уплътняването на етнокултурния профил на будистките дарди. В този параграф са включени още сведения за дардския социум с неговите социални форми на организация – пхаспун, русчен и русмет, с жреческото съсловие лхабдаг, с бронгопа (главен певец на селото) и бронгома (жени-певци на селото), лхапа и лхамо. Разгледани са празниците на будистките дарди, сред които се открояват Лосар, Спицес, Би, Сгунла, На, Мантхана и Бонона.

Третият параграф на трета глава е посветен на религиозните вярвания и табута на будистките дарди. При техния анализ са обособени три основни пласта, които функционират в системата им: 1) дардски, който е сходен с вярванията на други близки етнически общности като калаша и хунза, населяващи днешен Пакистан; 2) тибетски, характерен за традиционната култура в Ладакх и 3) на тибетския будизъм Махаяна. Доказателствата за обособяването на всеки пласт се откриват в космогоничните представи и вярвания на будистките дарди, към които се отнасят митовете за създаването на света и за изначалното време, когато богове и хора все още живеят наедно. В този параграф са включени още сведенията за отделните божества на местното население, като специално внимание е отделено на т.нар. сабдаг – камък, почитан като своеобразно божество във всеки дом, на архаичния пантеон, съставен от божества, възпети в химните на празника Бонона и на т.нар. жив пантеон, който се крепи на божествата, чествани в съвременността (с. 182-194). Към култовите практики се отнасят ритуалите за очистване и тези за принасяне на храни за божествата. По отношение на социума са разгледани още специфичните табута, които будистките дарди спазват при раждане и смърт.

Специално внимание е отделено и на религиозните вярвания за божествата лха, чието възплътяване в лхапа и лхамо е основен предмет на изследване в дисертационния труд. Изучаването на лха е наложително и заради изясняването на локалната им характеристика, сведения за която също са събрани по време на теренните проучвания на Пролетина Робова (с.199-217). Важен е изводът на докторантката, че представата за лха е типична за будистките дарди в Ладакх и тя се потвърждава от паралелите с вярванията на други дардски общности (с. 217).

Трета глава приключва с изложението на промените, които настъпват в бита и културата на будистките дарди през последните десетилетия. Те засягат поминъците, инфраструктурата, образованието, храната и храненето и настъпващия бум на туристическия поток в Ладакх. Според докторантката обаче съхранена остава социалната функция на лхапа и лхамо като своеобразни съветници и обединители на етнокултурната общност на будистките дарди в съвременността.

Четвърта глава е озаглавена „Въплътяване на божества сред будистките дарди“ (с. 244-361). Пролетина Робова правилно я определя като централна в структурата на дисертационния труд, тъй като тя документира целия процес, свързан с въплътяването на божествата, подготвен само по нейните теренни проучвания. Предварително може да се отбележи, че изложението е твърде атрактивно, но в същото време и научно, отличаващо се със систематичност и сравнителен анализ на сведенията от интервютата, проведени с лхапа и лхамо. В началото на главата са представени всички действащи практики от общността на будистките дарди, като техният брой е актуален и днес. За всеки практик е направена биографична справка, която отразява родното му място, натрупаните години шамански опит, родовата му принадлежност и наследственост по отношение на призванието му, както и запис на сеансите, извършени от него.

Следва описание на целия ритуален процес, свързан с получаването на призванието лхапа и лхамо – появата на шаманската болест, потвърждението за нея, приемането на лха (божествата), обучението в ритуалната практика и изпитанието пред публика. Описанието е основа и на направения сравнителен анализ, чиято цел е да се открият общите елементи в практиката на будистките дарди, както и тези, характерни за целия Ладакх и Тибет. В самостоятелен параграф е разгледан и езикът на лха. Както отбелязва Пролетина Робова, често по време на ритуалния сеанс практиците започват да говорят на език, който е неразбираем за останалите присъстващи. Често те използват и „свой“ специален език, известен като лхаскад, т.е. „език на божеството“. От изследователска гледна точка събраните и включените в дисертационния труд езикови записи могат да се приемат и като едно предизвикателство към бъдещи лингвистични изследвания.

С много вещина е описан шаманският сеанс. Разгледани са различните техники за гадание и лечение, като е отделено подобаващо място на всяка една лечебна практика и на болестите, които тя лекува. Много убедителен е изводът на докторантката, че божествата лха лекуват предимно болести,

отличаващи се със свръхестествен произход – предизвикани от зли демони или божества. Прави впечатление още културната приемственост между лечението чрез шаманския сеанс, традиционната тибетска медицина и алопатията. Тя се проявява в диагностирането на болните и във въпросите към тях, свързани с посещението при други народни лечители или лекари. Влияние се усеща и от будистката религия при изпращането на болните при лама или ринпоче за благословия и лекове. По този начин цялостната дейност на лхапа и лхамо спомага и за общото здравословно укрепване на будистките дарди, тъй като признава и насочва лечението и с други методи, различни от техните.

Като доказателство за социалната и лечителската роля на днешните практики са приведени и примери за минали лхапа и лхамо, оставили трайна следа в колективната памет на дардската общност. Те разкриват един по-архаичен модел на въплътяване на божествата лха, характерен предимно за времето преди засиленото настъпление на будисткото религиозно влияние. Той се долавя в по-осезателното присъствие на тогавашните практики в сакралните празници на общността, в някои детайли на тяхното ритуално облекло и в принадлежността на лхапа и лхамо към жреческите родове лхабдагпа, въпреки че последният извод се нуждае от още сведения.

Заключението на дисертационния труд акцентира предимно върху тибетското културно влияние, което прониква сред множество етнически общности, за да се приеме от тях и да обогати техните локални религиозни и етнокултурни специфики (с. 362-365). Настоящият дисертационен труд всъщност запълва само една изследователска ниша, свързана с проучването на предбудистката тибетска практика за въплътяването на божествата лха в общността на будистките дарди в Ладакх. Разработен на основата на методите, присъщи на говорещата антропология, той документира и анализира в дълбочина ритуалната практика на лхапа и лхамо от началния инициационен период до утвърждаването им като лечители и гадатели. Очертана е локалната специфика на лхапа и лхамо, която е засвидетелствана в съхранените култове към божествата лха, част от живия пантеон на будистката дардска общност в Ладакх.

Накрая може да се допълни, че цялостното изложение на дисертационния труд се отличава и с добро „техническо“ оформление, въпреки някои неизбежни повторения, присъщи за работата на един млад изследовател. Според мен те са резултат от твърде подробната вътрешна структура на отделните глави, както и от широкия спектър непроучени проблеми, поставени за изследване в дисертационния труд.

Приноси на дисертационния труд

Включената в дисертационния труд справка за приносите по темата е коректна и вярна (с. 366). Изброени са най-съществените приноси на изследването, сред които се открояват: 1) първото документиране и анализиране на ритуалната практика на лхапа и лхамо сред будистките дарди в Ладакх; 2) въвеждането в научно обръщение на нови сведения за етнокултурната специфика на дардската общност в Ладакх; 3) пълно описание и анализ на ритуалния процес, свързан с възплътването на божествата лха от гледна точка на практиците и тази на останалите участници в него; 4) представяне на шаманския сеанс като динамична комуникация между божество и клиент, която очертава прагматичния аспект при третирането на различни болести; 5) успешно приложение на съвременни методи при провеждането на теренни изследвания; 6) цитиране на интервюта с членове на дардската общност, които могат да се използват при бъдещото изучаване на дардските езици (в частност на диалектите на езика шина), както и в културологични изследвания.

Според мен обаче към приносите на дисертационния труд трябва да се причислят и великолепните приложения, които също имат значение за неговата научноизследователска стойност. Например това е включеният снимков материал, който визуално допълва представата за практиците лхапа и лхамо. Особено ценен е изработеният терминологичен апарат, който има отношение и към лингвистичния аспект на дисертационния труд. А приложението на записаните теренни интервюта веднъж уплътнява доказателствата за етнокултурната специфика на възплътването на божествата лха сред будистките дарди в Ладакх, а втори път е неизчерпаем извор и за нови научни изследвания.

Задължително трябва да се отбележи и богатата библиография, използвана за разработването на дисертационния труд, от която е видно, че темата наистина е почти непроучена в българската културология. Не на последно място трябва да се отбележи и добрият четивен стил на Пролетина Рובה, който превръща дисертационния труд в едно увлекателно научно изследване.

Авторефератът на дисертационния труд отразява последователно и вярно съдържанието и постигнатите резултати при разработването на темата. Пролетина Рובה е автор на две отпечатани публикации, една под печат (от участие в национална конференция) и едно участие в международна конференция в Ню Делхи (в съавторство).

Заклучение

Актуалният избор на дисертационната тема, както и смелостта на Пролетина Робова да изследва една чужда и далечна култура, са достатъчно основание за високата оценка на нейния дисертационен труд. Изложената мащабна картина на въплътяването на божества сред будистките дарди в Ладакх впечатлява с продължителната и трудна работа на терен сред живите носители на тази практика, с приложението на съвременни методи на изследване и със стремежа да се очертае мястото на една древна и съхранена традиция в нашето рационално съвремие. Това ми дава основание убедено да гласувам за присъждането на образователната и научната степен „доктор“ на Пролетина Миркова Робова в област на висше образование 2. Хуманитарни науки, професионално направление 2.1. Филология. Езици на народите на Азия, Африка и Америка (Индийски езици и култури).

10.09. 2019 г.

проф. д-р Мария Иванова

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“